

ТҰЛҒАТАНУ
ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
COGNITION OF PERSONALITY

УДК: 541.18

Бедебаев Т.А.,* Ергебекова А.О.

магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ.Шымкент, Қазақстан.

**ШОҚАН ШЫҢҒЫСҰЛЫ УӘЛИХАНОВ –
ӨТКЕН ЗАМАНДА ӨМІР СҮРГЕН БОЛАШАҚ АДАМЫ**

Автор корреспондент: alemti@mail.ru

Түйін. Мақала ұлы қазақстандық саяхатшы Шоқан Уәлихановқа арналған. 2021 жылы қарашада біздің ұлы ғалымымыздың туғанына 186 жыл толды. Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (шын аты-жөні Мұхаммед Қанафия; 1835-1865) - қазақтың ұлы ғалымы, 19 ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда дүниеге келген демократиялық, ағартушылық мәдениеттің алғашқы өкілдерінің бірі, шығыстанушы, тарихшы, фольклорист, этнограф, географ, мұғалім. Шоқан 1835 жылы қарашада қазіргі Қостанай облысы Сарыкөл ауданының Күнтиме ордасындағы Құсмұрын станциясында әйгілі аға сұлтан Шыңғыс Уәлихановтың отбасында дүниеге келді. Оның әкесі Шыңғыс Уәлиханұлы ол кезде Аманқарағай дуанасының аға сұлтаны болған. Шоқанның балалық шағы қыста Обаған маңындағы Орда Күнтізімде, жазда Ескенің оң саласы - Аққанбұрлық алқабындағы Ата-Жайлауда өтті. Ол сондай-ақ балалық шағы Айғаным әжесі тұрған Сырымбет хандығында өтті. «Жеті халықтың тілін білуге тиіс» ханның ұрпағы ретінде Шоқан Күнтиме ордасында әкесі ашқан ауыл мектебінде оқыды.

Кілт сөздер: Шоқан, ақын, еңбек, қазақ, халық, ұл, жыл.

Кіріспе. Ш.Ш.Уәлиханов - революцияға дейінгі кезеңдегі қазақ халқының ең көрнекті тұлғаларының бірі, ағартушы-демократ, саяхатшы, этнограф, филолог. Осындай жан-жақты ғалымның және прогрессивті тұлғаның тарихи аренаға шығуы қазақ халқының тарихындағы маңызды кезеңге - Қазақстанның өндіргіш күштерінің дамуын жандандырумен және оның Ресеймен жүзжылдық экономикалық және мәдени байланысының тереңдеуімен сәйкес келді. 1835 жылы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (шын аты-жөні - Мұхаммед-Ханафия) Көкшетау (қазіргі Солтүстік Қазақстан) облысының Құсмұрын трактасында аға сұлтан - билеуші Шыңғыс Уәлихановтың отбасында дүниеге келді, кейінірек полковник шенін алған, өз заманына оқыған беделді адамдардың бірі болды. Шоқанның әжесі бірнеше тілде сөйлейтін ақылды, білімді әйел болған. Ол Шоқан Уәлихановтың рухани дамуына үлкен әсер етті. Шоқан өмірінің соңына дейін өзінің әжесі - тәлімгер туралы, халықтың ең жақсы дәстүрлерін, әдет-ғұрпын еске алып, жарқын естеліктерін сақтап келеді. Ол онымен бірнеше есте қаларлық кездесулер жазды. Батыс Сібір генерал-губернаторы жанындағы арнайы тапсырмалардың офицері бола отырып, Шоқан Айғанымның қайтыс болғаны туралы хабарлама алып, қоштасу және оны соңғы сапарға шығарып салу үшін арнайы Сырымбетке барды» деп жазды зерттеушілердің бірі ғалым, Қазақстан Ғылым академиясының академигі А.Х.Марғұланның өмірі мен қызметі. Әйгілі хан Абылайдың ұрпағы, кішкентай кезінен бастап қазақтың белгілі ақындарымен, әншілерімен және композиторларымен сөйлесіп, олардың шығармашылығына қызығушылық танытатын.

Бала кезінен әкесімен бірге «Қозы-Көрпеш пен Баян-Сұлу», «Едіге», «Еркөкше» сияқты халық өлеңдерінің бірнеше нұсқаларын жазып алған болатын. Қазақ мектебінде ол қыпшақ-шағатай, араб және парсы тілдері туралы алғашқы білімдерді алды. Содан кейін 12 жастағы Шоқан 1847-1853 жылдары Омбыға, сол кездегі Сібірдегі ең жақсы оқу орны - Омбы кадет корпусында білім алды. Онда ол әскери пәндер, тарих, география, философия негіздері, әдебиет, зоология, ботаника, физика, математика, геодезия және сәулет өнері пәндерін оқиды. Ол жерде өткізген 5 жыл болашақ ғалым үшін өте маңызды болды. Жақсы кітапхана бар еді, курсант Уәлихановқа өзіне қызық болғанның бәрін алуға рұқсат етілді. Кадет корпусы - революцияға дейінгі, негізінен офицерлер балаларына арналған, 1730 жылдары құрылған жабық әскери оқу орны. Осы оқу орнының қабырғасында болашақ ғалым

Ш.Ш.Уәлиханов жеке тұлғаны қалыптастыруға көмектескен алғашқы білімді алды.

Уалиханов, оның идеологиялық платформасы. Сол кезеңдегі қазақтар үшін оларды білуге деген табандылық өз алдына ерекше, мағыналы құбылыс болды. Корпуста жұмыс істеуге тәжірибелі оқытушылар шақырылды, олардың арасында капитан И.В.Ждан-Пушкин, Н.Ф.Костылецкий, жастардың досы Н.Г.Чернышевский, В.П. Лабодовский, Гансевский сияқты орыс озық әлеуметтік ойының ықпалында болған адамдар болды. Ш.Ш.Уалиханов Омбыда болғанда, ол қаланың білімді адамдарымен сөйлескен. Корпуста Уалиханов география, тарих, әдебиет сабақтарында қабілеттерін көрсетті. Ол өзінің замандастарының бірқатар естеліктерінде атап көрсетілгендей көп және ойлана оқиды. Содан кейін де ол қазақ фольклорының шығармаларын жазып алды, даланың кейбір аймақтарының тарихи топографиясын зерттеді, сәулет ескерткіштерінің суреттері мен эскиздерін жасады. Шоқан Уәлихановтың сүйікті жазушылары Николай Гоголь, Чарльз Диккенс, Уильям Такерей, ал ақын және прозаик Михаил Лермонтов оның ең сүйікті ақыны болған. Шығыстанушы Николай Костылецкий, тарих пәнінің мұғалімі Г.В.Гонсевский, жазушы Василий Лободовский болашақ этнографтың тәлімгері болды.

Теориялық талдау. Шоқан Уәлиханов небәрі он бес жаста болатын, ал мұғалімдер оған қазірден үміт күттіретін ғалым ретінде қараған болатын. Замандастарының есінде, Қазан және Санкт-Петербург университеттерінің профессоры, шығыстанушы Илья Березин курсант Уәлихановтан хан белгілерінде қолданылатын кейбір терминдердің мағынасын егжей-тегжейлі түсіндірмелермен бірге түсіндіріп беруін өтінген кезде, он жеті жасар Шоқан бұл тақырып туралы көптеген маңызды сұрақтарды көтерді, сондай-ақ қазақ халқының шығу тегі туралы өз пікірін білдірген болатын. Березиннің еңбектеріне шолу жасау - оның алғашқы ғылыми жұмысы болатын. Кадет корпусынан Шоқан корнет шенімен босатылып, Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфортқа адъютант болып тағайындалды. Бұл уақытта ол Омбы мұрағатында көп жұмыс істеді, Орталық Азия туралы құжаттарды зерттеді. Сондықтан, әйгілі саяхатшы Семенов-Тянь-Шанский Омбыдан өтіп бара жатқанда, провинциялық қаладан ешқашан кетпеген бұл жігіттің алған біліміне таңданды. 1854-1857 жылдары Уалиханов Жетісу, Тарбағатай, Орталық Қазақстан, Қырғызстанды аралап, қазақ және қырғыз халықтары туралы бай географиялық, этнографиялық және тарихи материалдарды жинады, оны атақты саяхатшы-географ П.П.Семенов-Тянь-Шанский жоғары бағалаған болатын.

Ол сонымен бірге Ш.Ш.Уалихановты ғылыми орыс географиялық қоғамының мүшесі ретінде керемет қабілеттердің иесі ретінде ұсынды, ал Шоқан 1857 жылы оның толық құрамына сайланды. 1855 жылы Шоқан Уәлиханов өзінің жетекшісі Гасфорт губернаторымен бірге қазақ даласында инспекциялық сапарда жүреді. Ол аудармашы ретінде де, жай ғана дала заңдары мен әдет-ғұрыптарын білетін маман ретінде де пайдалы болады. Алғашқы аялдамалардың бірі - Семей, содан кейін шағын қала, бірақ керуен жолдарының орталығы болды. Осы сапар барысында олар Семейде әскери қызмет атқарған Достоевскиймен достасады. Олар Омбыда кездесті, түрмеден шыққаннан кейін Достоевский біраз уақыт Ивановтардың үйінде тұрды, ол жерге Уәлиханов та барды. Семейге келген жас офицер Достоевскийді табады. Олардың арасында жас айырмашылықтары үлкен болғанымен, бұрынғы сотталғанның өмірі қазақ ақсүйегінің тағдырымен ешқандай байланысы болмаса да, қарым-қатынас өте жылы басталды. Уәлихановтың Достоевскийге жазған жазбасы: «Мен сізбен Семейде болған бірнеше күнге риза болғаным үшін, енді мен сіздерге тағы қалай баруды ойлап отырмын. Мен сезім мен көңіл-күйді жазудың шебері емеспін, бірақ бұл қажет емес деп ойлаймын. Сіз, әрине, мен сізге қаншалықты байланғанымды және сізді қалай жақсы көретінімді білесіз». Федор Михайловичтің жауабы одан кем емес жылы болды: «Мен ешқашан ешкімге ондай тарту сезінген емеспін, тіпті ағамды қоспағанда, бұл қалай болғанын Құдай біледі». Олар Шоқан Уәлиханов Қашқардан оралғаннан кейін екінші рет кездеседі. Достоевскийге дәл осы уақытта Ресейге оралуға рұқсат етілді. Ақындар Аполлон Майков пен Яков Полонский, оны рухани жағынан өте жақын адам ретінде қабылдады. Шоқан 1856 жылы 28 маусымда Қапал маңындағы Семей керуеніне қосылды. Жолда саяхатшы күнделігін жүргізді, оны Қашқарияға кірер алдында тауға көмген. Олар қалаға жақында болған қайғылы оқиғалар әлі де сезіліп тұрған кезде кірді, ал бастары кесілген шындар қала қақпасына шығып тұрды.

Керуен алдында саудагерлердің арасында орыс офицері бар деген қауесет тарады, сондықтан барлығын өте мұқият тексерді. Шоқан экспозиция болған жағдайда оның басы бекініс қабырғасын безендіретінін түсінді. Ол бір жыл осы қалада болады, дүкенде сауда жасайды, эскиздер жасайды, тіпті жергілікті әдет-ғұрып бойынша уақытша некеге тұрады. Шоқан Уәлиханов жергілікті халықтардың тілі мен әдет-ғұрпын зерттейтін болады, тіпті ұйғыр тілінің сөздігін құрастырады. Кері жол да үрей тудырды, керуен лейтенант Уәлихановты білетін жерлерді аралап өтіп, Шоқанды

Қоқан ханына береміз деп қорқытты. Егер уақытында келген орыс отряды болмаса, оның қалай аяқталатыны белгісіз.

Петербург сапар туралы есеп күтіп отырды, бірақ саяхатшы алдымен ол қайтыс болған жағдайда бағалы материалдар жоғалып кетпес үшін Қашқарияға сапар туралы толық есеп жасағысы келді. 1856 жылы сәуірдің басында 21 жаста болған лейтенант Шоқан Уәлиханов өзінің кезекті үлкен іс-сапарына Жетісу мен Ыстықкөлге аттанды. Бұл сапар оған этнограф ретінде өте қызықты болады. Ол өзінің туған даласының аңыз әңгімелеріне қызығушылық танытқан, сондықтан ол Қозы-Көрпеш пен Баян-Сұлу кесенелерінің эскиздерін жазып, олар туралы өлеңнің мәтінін жинап, бастырып шығарған. Тамғалы шатқалындағы тасқа салынған суреттер Шоқан Уәлихановты таң қалдырды.

Сондай-ақ ол өзінің туыстары қарақырғыз деп атаған қырғыздардың өмірімен қызығушылықпен танысты, өйткені олардың ақ және қара сүйектерге бөлінуі болмаған. Міне, оның осы сапардағы эскиздерінің бірі. Онда ол алдымен ұлы батыр Манас туралы қырғыз аңызы туралы және аңыздың соншалықты керемет екендігі туралы естіген: «оны үш күн мен үш түнге дейін айтуға болады». 1856 жылдың тамыз айының басында Шоқан Уәлиханов Верное мен Алтын-Емел бекіністерін аралау жолында Кульджаға барды. Сапардың басты мақсаты Ресей мен Қытай арасында сауда қатынастарын орнату болды. Жол бойында терек егілген егістік алқаптарды көбірек кездестірдік. Ол кедей далалық жерлерде керемет егін өсіретін қытайлардың қыңырлығына таңданды. Бірақ қытайлық шенеуніктермен бітіспес келіссөздер зеріктіруді тудырды, оны жою үшін жас офицер сурет салды. Және 1857 ж. Санкт-Петербург университетінде дәрістерге қатысты. Ол Орта Азия мен Шығыс Түркістан карталарын құрастыру және басып шығару бойынша жұмыс жасады, ғалым К.Риттердің еңбектерін, география, этнография, Орта Азия мен Қазақстан тарихы бойынша жинақталған материалдарды баспаға дайындауға қатысты, Шығыс Түркістан, Тянь-Шань, Қырғызстан туралы дәрістер оқыды. Петербургте алпысыншы жылдардағы орыс революционер-демократтарының идеяларымен танысады. Шоқан орыс ғалымдарымен және жазушыларымен күнделікті байланыста бола отырып, олардың Орталық Азия мен Қазақстанға деген қызығушылығын оятып, осы шет аймақтардағы халықтарға деген достық ықыласты нығайтуға көмектесті.

Азиядағы әскери ғылыми экспедицияларға қатыса отырып, Шоқан Уәлиханов қырғыздың «Манас» эпосы туралы алғашқы ғылыми жазбаны жасай отырып, Шығыс Қазақстанның дәстүрлері мен аңыздарын жинауға мұрындық болды. 1858-1859 жылдары Уәлиханов өзінің әйгілі саяхаты мен көрнекті ғалымы ретінде даңққа бөленген Қашқарияға (Қытай) сапар жасады. Осы сапардың нәтижелері, Шығыс Түркістан халықтарының тарихы, географиясы және әлеуметтік құрылымы туралы еңбектер орыс, неміс, ағылшын және француз тілдерінде жарық көрді. Ресей Қашқарияға қызығушылық танытты, өйткені ол Орталық Азиядағы шай саудасының негізгі орталығы болатын. Үкімет ол жерде сауда кеңсесін ашу туралы байыпты ойлады, бірақ ол үшін саяси жағдаймен және осы қаланың сауда-саттығымен танысу керек болды, мұнда еуропалық келбеті бар адамның енуі мүмкін емес еді. Экспедиция қатаң құпия жағдайында дайындалды. Семейден Қашқарияға бара жатқан керуенге Шоқан Уәлиханов балалық шағында осы қаладан алынған көпес Әлімнің атын жамылып қосылуға мәжбүр болды. Сонымен бірге, Қашқарияда тағы бір төңкеріс болғаны белгілі болды; қалада күн сайын өлім жазасы орындалып жатты, бірнеше жүз бас кесілді. Бұл экспедицияны одан да қауіпті етті. 1859-1861 жж.

Соңында Ш.Уәлиханов Санкт-Петербургте тұрды, онда ол ең жоғарғы әскери мекеме - Бас штабта, Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментінде, өзі сайланған орыс географиялық қоғамында жұмыс істеді. Шоқан Уәлиханов астанаға 1859 жылдың соңында келді. Петербургте ол үлкен жетістікке жетті. Ең маңыздысы оның 1860 жылы 4 мамырда Ресей Географиялық қоғамында сөйлеген сөзі болды. Содан кейін ол әлемдік география ғылымының шежіресінде мәңгі қалатын үкіметтік тапсырмамен Шығыс Түркістанға қауіпті және сонымен бірге жарқын саяхат жасады. Оның зерттеулері Орыс Географиялық Қоғамының еңбектерінде, Лондон мен Берлинде жарияланды. Ақындар шығыс өмірінен сюжеттер, тақырыптар ұсынды. Уәлихановпен әңгімелерінің әсерінен ақын А.Н.Майков «Далада», «Альпі мұздықтары», «Емшан» өлеңдерін жазды. А.Н. Майковтың хатында: «. біз біраз уақыт бірге болдық, бірақ мен сізді қатты жақсы көрдім.» деп оқыдық. Санкт-Петербургте болған кезінде Ш.Уәлиханов көшіп келген ғылыми және әдеби ортада ол үлкен құрмет пен сүйіспеншілікке ие болды. Көпшілігі кейін Уәлихановты еске алып, ол туралы жылы лебізбен және шынайы ізгілікпен жазды.

1861 жылдың көктемінде ауыр ауру Ш.Уәлихановты Петербургтен кетуге мәжбүр етті. Ауылда тұрып, күнделікті өмірді, халықтың тарихын зерттеп, ауызша поэзия үлгілерін жинады. Ол

артта қалушылық, орта ғасырлар, шенеуніктердің - отарлаушылар мен феодалдардың екіжақты езгісінде азап шегіп отырған, құқықсыз бұқараның азап шеккені, олардың озбырлығы мен зорлық-зомбылығы туралы көп жазды. Ол қысым мен әділетсіздікке қарсы көпшіліктің құқығын қорғайды. Уәлихановтың есімі көрнекті этнографтардың есімдері арасында мәңгі қалады. Орталық Азия тарихы мен археологиясының белгілі зерттеушісі, академик Николай Веселовский біздің кейіпкеріміз туралы былай деп жазды: «Шоқан отыз жылға жетер-жетпес уақытта өзгелердің өмір бойы жасай алмайтынын жасады». Мысалы, орыс географы және саяхатшысы Петр Семенов-Тянь-Шанский «Шоқан өз еліне деген адалдығын сақтады, ол қазақ өмірін жақсы көрді, бірақ соған қарамастан Батыс өркениетін қалай жоғары бағалай білетінін» айтты. Орыс энтомологиялық қоғамы президентінің зерттеу жұмыстары Уәлихановтың жарқын тұлғасын өзінің прогрессивті философиялық көзқарастарымен толық бейнелейді, Семенов-Тянь-Шанский фактілерді келтірумен шектелмейді, байқауларын терең ойлармен сүйемелдейді. Осындай сәттерде Шоқан біз үшін тірі және жақын, дос және әңгімелесушіге айналады. Шоқан Уәлиханов өз халқын жақсы көрді, оларға қызмет еткісі келді.

Бірде ол Федор Достоевскийге: «Мен өзімді отандастардың пайдасына жұмыс істеуге, оларды шенеуніктерден және қазақ байларының деспотизмінен қорғауға арнау үшін сұлтан боламын деп ойлады», - деп жазды. Сонымен бірге ол өзінің үлгісімен жерлестеріне білімді сұлтан-билеушінің қалай пайдалы болатынын көрсеткісі келді. Қазақтың сот реформасы мәселелері бойынша заң комиссиясының жұмысына қатысып, әрине, қазақтың ежелгі заңдары мен кодекстерінің сарапшысы бола отырып, Уәлиханов барлық мәселелерде дербес позицияны ұстанды. Даладағы феодалдық-патриархалдық тәртіпті сынға алып, реакциялық патша шенеуніктерінің теріс қылықтарын айыптай отырып, Шоқан Уәлиханов еуропалық және орыс мәдениетінің прогрессивті әсерін мойындады. «Оның армандары - еуропалық ағартушылықты біріктіру және ұлтын сақтау», - деді ол туралы орыс публицисі және Сібірді зерттеуші Николай Ядринцев. Достоевский өзінің қазақ жолдасына былай деп жауап берді: «Бұл ұлы мақсат емес пе, Ресейде дала деген не екенін, оның маңызы мен сенің адамдарыңды кім түсіндіретін өзіміздің бірінші болуымыз қасиетті нәрсе емес пе? Ресеймен қарым-қатынаста болыңыз, сонымен бірге өз Отаныңызға ол үшін ағартушы шапағатшы ретінде қызмет етіңіз. Сіз - еуропалық жолмен білім алған алғашқы қазақсыз. Сонымен қатар, тағдыр сізді жанға да, жүрекке де сыйлайтын керемет адам етті».

Нәтижелер және талқылау. Тұлғаның биік ойлары, асыл мақсаттары мен жан-жақтылығы оның бейнесін қазіргі қазақстандықтар үшін тартымды етті. Уәлихановтың досы, географ Григорий Потанин Шоқан Уәлихановтың өзінің демократиялық көзқарастарының қалыптасуына, оның бойындағы ғылыми құмарлықтардың оянуына қаншалықты пайдалы әсер еткенін ризашылықпен еске алды. Шоқан Уәлиханов өмір сүрген және білім алған Омбы қаласын, алғашқы білім мен оқуды алған Омбы кадет корпусының ғимаратын көру мүмкіндігіне ие болғаныма қуаныштымын. Осы кадет корпусын бітірген түлектердің, көрнекті ғалымдар Шоқан Уәлиханов пен Григорий Потаниннің есімдері Омбы этнография ғылымының қалыптасуымен байланысты. Бүгін де Омбы этнографиясының бірінші кезеңі Уәлиханов деп аталады, бұл оның шығармаларының тұрақты мәні мен Шоқан Уәлиханов тағдыры мен оның бай мұрасы қазақ және орыс халықтарының тарихында лайықты орын алатындығын айғақтайды. Шоқан Уәлиханов шебер суретші болды, ал әлі фотосуреттер болмаған кезде, бұл талант саяхатшы және оның халқының дәстүрлерін зерттеуші үшін маңызды болды. Олардың досы, Орталық Азияның болашақ керемет зерттеушісі Гриша Потанинмен бірге олар саяхат кітаптарын ерекше жақсы көрді. 1861 жылдың көктемінде ол өз Отанына дайындала бастады. Созылмалы ауру өзін сездірді. Ол қымыз бен дала ауасының емдік қасиетінен үмітті. Бірақ бұл тек ауру емес шығар. Ол көптеген прогресшіл адамдар «адамдарға көмектесу керек, қарапайым адамдардың жағдайын жеңілдету керек» деп айтқан реформалар кезеңі болатын. Уәлиханов өз халқы үшін араша болу мақсатымен Атбасар ауданының аға сұлтандарына үміткер болып, бұл қызметке үлкен айырмашылықпен сайланды. Бірақ оның қарсыласы Омбыға бай сыйлықтармен барды, ал генерал-губернатор оның сайлануын құптамады. Уәлиханов өзін жалғыз сезінетін болады. Көңілі түсіп, күйзелген Шоқан Алтын-Емел тауындағы алыс ауылда қыстаққа кетті. Онда ол Сұлтан Тезектің қарындасы Айсараға үйленді. Ол Шыңжандағы дүнгендер көтерілісі туралы соңғы мақаланы жаза алды, бірақ оның созылмалы ауруы асқынып, көп ұзамай ол тұтынудан қайтыс болды. Шоқан Уәлиханов өте ерте, 30 жасында қайтыс болды. Ол Алматыдан 250 шақырымдай жерде, Алтын-Емел жотасының етегіндегі жолдың жанында жерленген. Біздің ұлы жерлесіміз жастарды тәрбиелеуде, жас ұрпақты қазақ тілін, қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеуге баулуда маңызды рөл атқарады.

Ақын және дипломат Олжас Сүлейменов ол туралы лаконизммен және қысқаша айтқандай: «Ол - болашақ адамы, бұрын өмір сүрген».

Қорытынды. Менің Шоқан Уәлиханов туралы айтқаным - оның білімге деген құштарлығына және энциклопедиялық көзқарасына сүйсіну, бұл оның әдеби таланты бар ғалым ретінде шыққан кітаптары үшін алғыс сөздер. Уәлихановтың шығармалары біздің Отанымыздың тарихы мен мәдениетіне деген қызығушылығымызды оятады. Оның туған жерінің бай және ежелгі мәдениеті оқырмандар алдында пайда болады, ол оны орыс және еуропалық зерттеушілердің меншігіне айналдырды. Шоқан Уәлихановтың ұлы мұрасы және оның таңғажайып, мөлдір тағдыры әсер етіп, шабыттандырады, бәрімізге өмір сүруге күш береді. Оның өмір жолы жас ұрпаққа тамаша үлгі, тәрбиелік миссияны жүзеге асырады, азаматтық сананы оятады. Ол Азия адамының рухани әлеміне жақын және түсінікті болды, бірақ сонымен бірге ол кең көзқарасты адам болды.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Бегалин, С. Чокан Валиханов: повесть: /Сапарғали Бегалин. М.: Дет.лит., 1976. 176с.
- 2 Ивлев, Н. П.И оживают биографии /Николай Петрович Ивлев. А-Ата: Қазақстан, 1983. 204с.
- 3 Кумекөв, Б. Чокан Валиханов/Б. Кумекөв,С. Утениязов.Алматы: Аруна, 2006. 100с. (Знаменитые люди Востока).
- 4 Попов, Ю.Г. Их помнит Сарыарка/Юрий Григорьевич Попов. А-Ата:Қазақстан, 1989. 200с. (Летопись дружбы).
- 5 Сатпаева, Ш.К. Чокан Валиханов и русская литература:ист.филологические очерки/Шамшиябану Канышевна Сатпаева. А-Ата: Жазушы, 1987. 184с.
- 6 Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005.
- 7 Абай.Энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы.
- 8 Отырар. Энциклопедия. Алматы. «Арыс» баспасы, 2005.
- 9 Жетісу энциклопедия. Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. 712бет + 48 бет түрлі түсті суретті жапсырма.
- 10 Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. Алматы. «Алматы кітап баспасы», 2009.
- 11 Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. 384бет.

Аннотация: Статья посвящена великому казахстанскому путешественнику Чокану Валиханову. В ноябре 2021 года исполнилось 186 лет со дня рождения нашего великого ученого. Чокан Чингизович Валиханов (настоящее имя Мухаммад Канафия; 1835-1865) - великий казахский ученый, один из первых представителей демократической, просвещенной культуры, родившийся в Казахстане во второй половине XIX века, востоковед, историк, фольклорист, этнограф, географ, педагог. Чокан родился в ноябре 1835 года на станции Кушмурун в орде Кунтимес нынешнего Сарыкольского района Костанайской области в семье известного старшего султана Чингиса Валиханова. Его отец Чингиз Валиханович был тогда старшим султаном Аманкарагай дуана. Детство Чокана прошло зимой в Орде Кунтимес близ Обагана, а летом в Ата-Жайлау в долине Акканбурлык, правом рукаве Ишима. Также он провел детство в Сырымбетском ханстве, где жила его бабушка Айганым. Будучи потомком хана, который «должен знать язык семи народов», Чокан учился в деревенской школе, открытой его отцом в орде Кунтимес.

Ключевые слова: Чокан, поэт, работа, казах, народ, сын, год.

Abstract. The article is dedicated to the great Kazakhstani traveler Chokan Valikhanov. November 2021 marks the 186th anniversary of the birth of our great scientist. Chokan Chingizovich Valikhanov (real name Muhammad Kanafiya; 1835-1865) is a great Kazakh scientist, one of the first representatives of a democratic, enlightened culture, born in Kazakhstan in the second half of the 19th century, an orientalist, historian, folklorist, ethnographer, geographer, teacher. Chokan was born in November 1835 at the Kushmurun station in the Kuntime horde of the present Sarykol district of the Kostanay region in the family of the famous senior sultan Chingis Valikhanov. His father Chingiz Valikhanovich was then the senior sultan of Amankaragai duana. Chokan's childhood passed in the winter in Horde Kuntimes near Obagan, and in the summer in Ata-Zhailau in the Akkanburlyk valley, the right branch of the Ishim. He also spent his childhood in the Syrymbet Khanate, where his grandmother Aiganym lived. As a descendant of the khan, who "must know the language of the seven peoples," Chokan studied at the

village school opened by his father in the Kuntime horde.

Keywords: Chokan, poet, work, kazakh, people, son, year.